

Вячеслав Чорновіл як об'єкт секретної справи КДБ «Блок»

Занепокоєння радянських органів держбезпеки, компартійної верхівки УРСР сплеском суспільного інтересу до самвидаву в середині 1960-х роках знайшло відображення у змісті постанов ЦК КПРС (від 28 червня 1971) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971), які мали спільну назву «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». На виконання вказівок партійного апарату КДБ при РМ УРСР влітку 1971 р. розпочав реалізацію спецоперації під кодовою назвою «Блок» (справа групової оперативної розробки заведена органами держбезпеки ймовірно на початку 1960-х років для виявлення та нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в Україні, причетних до нелегального розповсюдження «антирадянських та і інших політично шкідливих матеріалів». На початок січня 1972 року у справі фігурувало 29 осіб, в тому числі і журналіст Вячеслав Чорновіл).

Через кілька днів після схвалення постанови ЦК КПУ, 9 серпня 1971 р. органами держбезпеки УРСР була порушена кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та поширення «Українського вісника», який «за своїм змістом є антирадянським наклепницьким документом за ознаками злочину, передбаченого ч.1, ст. 62 КК УРСР». Проаналізувавши зміст і структуру нелегального видання, комуністична спецслужба прийшла до висновку, що «УВ» акумулював у себе самвидав і взяв на себе функції його розповсюдження». В умовах санкціонованої ЦК КПРС кампанії боротьби із самвидавом співробітниками П'ятого Управління КДБ УРСР були розроблені заходи з протидії розповсюдження антирадянських текстів та «захалавного журналу»:

- планомірний розшук авторів і осіб, які займаються розмноженням та розповсюдженням ідеологічно ворожих документів;
- виявлення розмножувальної техніки;
- гласна і негласна документація діяльності осіб, які розповсюджують самвидав¹.

Таким чином, розпочалося полловання на редакцію позацензурного журналу та виявлення мережі розповсюджувачів «антирадянського читива» серед фігурантів справи «Блок».

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у справах «Блок» та «Українського вісника» в поле зору органів держбезпеки потрапило певне

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, спр. 1003, арк. 117.

коло осіб з Києва, Львова, Одеси та інших населених пунктів України. Серед них: Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Микола Плахотнюк, Ірина Калинець, Стефанія Гнатенко-Гулик та інші.

Безпосереднім приводом для масових арештів українських дисидентів стало затримання на станції Чоп 4 січня 1972 р. бельгійського студента, члена «Спілки української молоді» у Бельгії Ярослава Добоша, який намагався зібрати і вивести з СРСР окремі екземпляри українського самвидаву, в тому числі фотокопії примірників «Українського вісника». Арешт Я. Добоша послужив точкою відліку в проведенні масштабної операції та пропагандистської акції, спрямованих проти опозиційного руху в Україні.

11 січня 1972 р. у спецдонесенні КДБ на ім'я першого секретаря П. Шелеста вказувалося: «визнано доцільним розпочати передбачувані по справі Я. Добоша слідчі дії одночасно з порушенням кримінально справи проти Чорновола у місті Львові з метою реалізації добутих оперативним шляхом даних про його провідну роль у виданні та розповсюдженні «УВ»². Як випливає зі службових документів співробітники П'ятого управління КДБ УРСР лише припускали, що В. Чорновіл виконує функції редактора антирадянського часопису. Напрацювати більш ґрунтовні докази вини В. Чорновола у виготовленні підпільного журналу кагебісти сподівалися за допомогою літературознавця Зиновії Тарасівни Франко. Про наміри спецслужб задіяти онуку видатного письменника І. Франка у викритті В. Чорновола йшлося у листі голови КДБ УРСР, генерал-полковника Віталія Федорчука першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту: «Враховуючи теперішнє перебування Зиновії Франко у Львові, згадувана у показах Я. Добоша, посвячена про конкретні факти ворожої діяльності Чорновола, сама причетна до розповсюдження «УВ», планується організувати з нею роботу в плані отримання її показів на своїх однодумців»³.

Отримавши санкцію від П. Шелеста на «проведення оперативних заходів» з нейтралізації антирадянського елементу, КДБ УРСР негайно розпочав репресивну акцію проти фігурантів справи «Блок», яка увійшла в історію дисидентського руху як «другий покіс». 12 січня 1972 р. були проведені обшуки у І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса та ін. у Києві, а також В. Чорновола, С. Шабатури, подружжя Калинців, І. Геля, А. Волицької, С. Гулик-Гнатенко у Львові. Того ж дня В. Чорновола доправили до слідчого ізолятора Управління КДБ Львівської області.

Правила конспірації, яких дотримувався В. Чорновіл під час випусків номерів журналу, не дозволили кагебістам під час обшуку помешкання виявити

² Там само. – Арк. 133.

³ Там само.

незаперечні докази його причетності в упорядкуванні антирадянського видання. Особливу твердість і обачливість демонстрував Вячеслав Максимович під час досудового слідства. Про стійкість та непохитність В. Чорновола неодноразово йшлося в інформаційних повідомленнях КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ. У середині січня 1972 р. голова КДБ УРСР В. Федорчук, звітуючи у справі «Блок», звертав увагу першого секретаря П. Шелеста на той факт, що «Чорновіл заявляє, що показів давати не буде і ніяких мотивів при цьому не наводить. Він сподівається на те, що друзі на Україні та за кордоном піднімуть «крик» на захист його та інших заарештованих. Стосовно майбутніх наслідків В. Чорновіл висловився: «прийдеться посидіти, але свою справу я зробив»⁴. У спецдонесенні КДБ ЦК КПУ від 24 січня 1972 р., присвяченому слідчим та оперативним заходам справи «Блок», значна увага приділялася опису поведінки В. Чорновола за ґратами: «Я знаю, що вони на мене злі і будуть судити. Я не буду ні визнавати, ні заперечувати провину. Якби навіть нічого не було, вони б мене все одно не випустили»⁵.

Наприкінці січня 1972 р. В. Чорноволу співробітниками слідчого відділу КДБ УРСР було пред'явлено звинувачення у здійсненні злочину, передбаченого ст. 62 КК УРСР (антирадянська агітація та пропаганда). Загроза тривалого ув'язнення (до 7 років виправно-трудових таборів) ніяк не вплинула на психічну рівновагу дисидента. Про непохитність В. Чорновола і його здатність чинити спротив йшлося в депеші голови КДБ В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту, датованій 27 січня 1972 р.: «Звинувачений Чорновіл продовжує ухилятися від участі у слідстві. Оперативним шляхом зафіксовані його висловлювання про те, що останні 2 роки він займався «законністю» і зробив висновок, що «саджають не того, хто проти влади, а тих хто дещо інакше думає, а точніше бачить». Він стверджує, що цій цілі слугує його арешт і тому має намір «протестувати проти закритості суду», «проти вивозу з України», а «якщо намагатимуться висилати в Росію – країну, яка полюбляє тюрми, то він застосує форми непокори російській адміністрації»⁶.

Ознайомившись з таємною інформацією Комітету держбезпеки про поведінку В. Чорновола у стінах слідчого ізолятора, П. Шелест на службовому документі здійснив напис: «Вжити заходи».

З метою одержання від ув'язненого В. Чорновола «потрібних показів» у справі «Українського вісника» співробітники 1-го відділення слідчого відділу КДБ УРСР стали погрожувати йому арештом сестри Валентини Чорновіл та дружини Атени Волицької-Пашко. Такий прийом «переконування»

⁴ Там само. – Арк. 322.

⁵ Там само. – Арк. 366.

⁶ Там само. – Арк. 1004, Арк. 57.

В. Чорновола співпрацювати зі слідством не дав бажаного результату. Більше того, погрози застосувати насильство до близьких людей породили у В. Чорновола ще більший протест. На початку липня 1972 р. у зв'язку з заборонаю побачень з сестрою та дружиною, В. Чорновіл відмовився ходити на допити. Стоїчність характеру В. Чорновола спонукала кагебістів деякою мірою послабити тактичні та психологічні прийоми ведення слідчих дій. В інформаційному повідомленні від 11 липня 1972 р. голова КДБ УРСР В. Федорчук інформував вище політичне керівництво республіки, про те, що «в ході роботи з Чорноволом, він дещо змінив своє ставлення до участі у слідстві і написав наступну заяву: «У зв'язку зі зміною ситуації (припинення арештів, звільнення ряду заарештованих в 1972 р. осіб, інше ставлення до мене і більшою об'єктивністю слідства у порівнянні з першими тижнями арешту вважаю, що деякі місця моєї заяви (відмова від участі у слідстві) сьогодні не повністю відповідають обставинам. Не змінюючи в принципі ставлення до факту мого арешту та інших аналогічних арештів, я вважаю тепер можливим на зміну раніше прийнятого рішення частково відмовитися від неучасті у слідстві, підписувати документи слідства, знайомитися з раніше складеними протоколами і підписувати їх»⁷.

Не розраховуючи на «щирі зізнання» В. Чорновола, радянські спецслужби вживали заходів для збору даних про причетність журналіста до редагування «Українського вісника». Так, оперативним шляхом кагебістами було зафіксована розповідь ув'язненого В. Чорновола з інформатором КДБ про ідею випуску «УВ». Було з'ясовано, що в 1969 р. В. Чорновіл в ході зустрічі з громадянином Чехословаччини Петром Мурашко, запропонував випускати підпільний журнал, в якому мали оприлюднюватися факти про політичні репресії в Україні. Інформатору було повідомлено, що збором та підготовкою інформації для самвидавного часопису займалися Алена Волицька (Пашко) та Ірина Калинець⁸.

У середині травня 1972 р. органам радянської держбезпеки стало відомо, що В. Чорновіл через Алену Волицьку намагається передати на волю прохання «випустити шостий номер «УВ», після чого направити його в КДБ, щоб збити зі сліду слідство, хто є редактором «УВ»⁹. Оперативні повідомлення КДБ на адресу ЦК КПУ за період березень-жовтень 1972 р. рясніли фактажем «злочинних дій В. Чорновола та його оточення»:

⁷ Там само. – Стр. 10120, арк. 270.

⁸ Там само. – Стр. 1006, арк. 220.

⁹ Там само. – Стр. 1009, арк. 182.

– оперативним шляхом отримана інформація про те, що В. Чорновіл передавав свої твори за кордон через поетесу Катерину Івашкевич з ФРН, яка в 1971 р. відвідувала Київ та Львів;

– зміст зошита вилученого під час обшуку, засвідчує причетність журналіста до підготовки № 3 та № 5 номерів поза цензурного журналу;

– антирадянські документи В. Чорновіл знімав на фотоапарат Стефанії Шабатури.

За допомогою прослуховування камери, в якій перебував В. Чорновіл кагебісти фіксували його роздуми напередодні суду, висловлені у розмові з співкамерником: «Якщо справа буде груповою то всю провину я візьму на себе і суд перетворю на трибуну пропаганди своїх ідей та переконань, що неминуче стане відомо як тут, так і закордоном... Суд для мене буде почесним»; «якщо вивезуть у Мордовію оголошу голодування і закидаю відповідні інстанції листами-протестами з приводу насильного вивезення за межі України»; «я вимагатиму виїзду з СРСР наприклад в Югославію і поставлю питання про незаконність засудження»¹⁰.

На початку листопада 1972 р. КДБ при РМ УРСР інформувало першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького, про подальші оперативно-слідчі дії, направлені на викриття В. Чорновола в редагуванні «УВ», встановленні основних та запасних приміщень його редакції, пошуку друкарських машинок, за допомогою яких виготовлявся тираж позацензурного видання. Попри те, що «Чорновіл веде себе зухвало та провокативно, від показів відмовляється, систематично висуває клопотання, які по суті направлені на затягування слідства і є спробою уникнути кримінальної відповідальності» радянські органи держбезпеки зобов'язувалися перед Компартією України завершити слідство напередодні святкування 50-річчя створення СРСР. Однак, виконати взяті на себе зобов'язання співробітникам 1-го відділення слідчого відділу КДБ так і не вдалося.

Прикінцеву крапку у розслідуванні справи В. Чорновола було поставлено лише у кінці лютого 1973 р. Під час слухання справи опозиційного журналіста у Львівському обласному суді 9 квітня 1973 р. стороні обвинувачення так і не вдалося в повній мірі довести, що В. Чорновіл виконував обов'язки редактора «Українського вісника». Як співучасник антирадянського видання В. Чорновіл отримав 6 років ув'язнення та 3 роки заслання. Попереду незламного дисидента чекали суворя Мордовія та Якутія, боротьба за статус політ'язня, підпільна публіцистика й новий, ще потужніший, виток спротиву.

¹⁰ Там само. – Спр. 1018, арк. 101.

Бажан Олег. Вячеслав Чорновіл як об'єкт секретної справи КДБ «Блок». У статті, на основі архівних документів, розповідається про реалізацію Комітетом держбезпеки УРСР групової оперативної розробки справи під кодовою назвою «Блок», ключовим фігурантом якої був Вячеслав Чорновіл. Розкриваються різноманітні методи й прийоми тиску радянських спецслужб на ув'язненого редактора журналу «Український вісник» В. Чорновола.

Ключові слова: Вячеслав Чорновіл, журнал «Український вісник», Комітет державної безпеки Української РСР, дисидентський рух.

Bazhan Oleg. Viacheslav Chornovil as the object of the secret case by the KGB «Blok». On the basis of archival documents, the article reveals the implementation of the group operational development case under the code-name «Block» by the State Security Committee of the USSR, the key figure of which was Viacheslav Chornovil. There are illustrated the various methods of pressure by the Soviet secret services on V. Chornovil, the imprisoned editor of the journal «Ukrainskyi Visnyk» (Ukrainian Bulletin).

Key words: Viacheslav Chornovil, Ukrainskyi Visnyk, State Security Committee of the Ukrainian SSR, dissident movement.